

gevens over de tortuur: welke de toepassing, het verloop hiervan was en welke vragen er gesteld werden. Opvallend is dat een beschuldigde na een dergelijke zitting vaak niet meer in staat was zijn verklaring te ondertekenen¹⁶.

Indien de verdachte niet naar volle tevredenheid van de schepenbank op de artikelen geantwoord - of bekend - had, werden hem later nog 'nadere articulen' voorgehouden die nieuwe elementen uit het onderzoek ter sprake brachten of reeds beantwoorde vragen herhaalden om op een bepaald aspect nog nader in te gaan. Na afloop van de ondervraging werden de artikelen met de antwoorden aan de verdachte en de eventuele getuigen voorgelezen. Soms wijzigden zij nog iets in hun verklaringen, maar meestal werden 'dezelfen met heyligen en plegtigen eed bekragtigt' en door zowel de beschuldigde en de getuigen als de commissarissen en de griffier ondertekend.

Geregeld staan er verwijzingen naar de datum waarop het decreet van apprehensie of het dagement in persoon ten laste van een bepaalde verdachte was toegekend evenals de naam en de functie van de gerechtsdienaar die de beschuldigde en/of de getuigen voor die zitting van het schepencollege had gedagvaard¹⁷.

Opvallend is dat in deze registers ook integraal de interrogatoriën opgenomen zijn welke de hoofdofficier van Rotterdam naar zijn Bossche collega opstuurde met als doel een burger van 's-Hertogenbosch te ondervragen over diens rol in een economisch misdrijf dat in Rotterdam uitgezocht en vervolgd werd¹⁸. Omgekeerd namen ook de interrogatoriën op waarop getuigen op verzoek van het schepencollege van 's-Hertogenbosch door schout en schepenen van Amsterdam werden ondervraagd¹⁹. Dit werpt licht op de onderlinge samenwerking tussen de verschillende jurisdicties.

De studie van de criminaliteit wordt gediend door gegevens over woon- en geboorteplaats, ouderdom, geletterdheid, en soms het beroep van de beschuldigde. Sporadisch komen deze gegevens ook voor de getuigen voor. Vanzelfsprekend worden de aard van en de, al of niet relevante, omstandigheden rond het misdrijf uitvoerig uit de doeken gedaan. De antwoorden van de beschuldigten en de getuigen leveren een schat aan belangrijke gegevens op over hun houding ten opzichte van de rechtspraak, het schepencollege in het bijzonder en het dagelijks maatschappelijk gebeuren met zijn sociale rollen en intermenselijke relaties.

d) De criminele rol

De criminele rol bestaat uit met de hand geschreven registers die stapsgewijs het

16. *Ibidem*, P. H. J. Maas, 19-20 maart 1771.

17. *Ibidem*, M. Ruysch, 15-16 augustus 1766.

18. *Ibidem*, A. v. Gestel, 17 januari 1770.

19. RANB, no 49, M. Dijkmans, 28 mei 1789.

procedureverloop van een crimineel proces, van rechtsdag tot rechtsdag, weergeven, steeds onder de naam van de verdachte zodat men weet met welk proces men te doen heeft.

De waarde van de criminele rol voor de studie van de criminaliteit op grond van de processen kan echter van jurisdictie tot jurisdictie verschillen. Voor het onderzoek over Lier bleek deze bron een onmisbare schakel: hieruit bleek de volgorde van de stukken en konden de verbale akten en pleidooien van de procureurs, de namen van de procureurs van de verschillende partijen, evenals het uiteindelijke vonnis, dat men te Lier slechts zeer zelden in de procesbundels zelf aantreft, achterhaald worden. Helaas treft men in deze bron ook een vrij groot aantal afgebroken processen aan. Het belang van de criminele rol voor de studie van de criminaliteit in deze middelbare jurisdictie is vooral hierin gelegen dat hij het mogelijk maakt het aantal strafrechtelijke processen te bepalen. De rollen bevatten misdrijven die belangrijk genoeg waren om strafrechtelijk te vervolgen. De namen van de beschuldigen zijn overgenomen en de bijbehorende processtukken en gegevens uit andere bronnen konden aan het frame van de criminele rol worden opgehangen. Het aldus verkregen overzicht van het aantal strafrechtelijke processen te Lier is vrij nauwkeurig: de andere bronnen die als aanvulling op de criminele rol zijn gebruikt leverden geen numerieke afwijking van betekenis op. Helemaal anders is de situatie in de hoge jurisdictie 's-Hertogenbosch: ook hier werd in de criminele rol het verloop van een strafrechtelijk proces aangegeven van rechtsdag tot rechtsdag. Soms gebeurde er in geen weken of maanden iets met een proces en 'stond het over', dat wil zeggen werd alleen de naam van de beschuldigde voor die dag aangetekend²⁰. Na maanden van 'overstaan' werd soms een dergelijk proces zonder verdere opgave van redenen niet meer in de criminele rol opgenomen. Een onderzoek van de andere bronnen, zoals de criminele dicta, die mogelijk een verklaring (in de vorm van een vonnis bijvoorbeeld) hiervoor zouden kunnen bevatten, leverde in de meeste gevallen niets op. In 's-Hertogenbosch bevatten de criminele rollen geen verbale akten of pleidooien van de procureurs, evenmin als het eindvonnis. Wel is aangegeven wanneer een zaak 'ten thoon geinterloqueerd' was, dat wil zeggen wanneer het getuigenbewijs door een vonnis van de schepenen werd toegestaan. Dit vonnis interlocutoir is in vele gevallen eveneens terug te vinden in de criminele dicta.

De aantekeningen in de Bossche criminele rollen gebeurden in telegramstijl met veel afkortingen. In uitzonderlijke gevallen, voornamelijk in het begin van de bestudeerde periode, zijn de antwoorden van een beschuldigde op de hem voorgehou-

20. RANB, no 31, in 1784 was er geen enkele gerechtelijke activiteit op de criminele rol. Het hele jaar meldde men achter de naam van iedere verdachte 'continuum'.

21. Dit is rechtspraak zonder verdere vorm van proces. De schout maande de rechters aan 'de plano' recht te spreken, waarna de schepenen onmiddellijk het eindvonnis velden. Deze zaken werden niet in de criminele rol opgenomen. Een voorbeeld: RANB, no 44, f. 24-25, J. Deur en J. de Lang, 10 april 1771.

den aanklacht of 'ticht' opgetekend. De aanklacht zelf is niet in de rollen opgenomen. Evenals in de andere bronnen is de formulering doorgaans stereotiep. Persoonlijke gegevens over de verdachte worden nauwelijks vermeld: alleen de naam en soms de woon- of geboorteplaats zijn opgetekend. Over eventuele slachtoffers of over de aard van het misdrijf dat de beschuldigde ten laste werd gelegd komt men uit deze bron niets te weten.

Van veel groter belang is het feit dat niet iedere strafzaak met een eindvonnis in de Bossche criminele rol is opgenomen. Dit verschijnsel kan slechts ten dele door een 'de plano' rechtspraak worden verklaard²¹. De veronderstelling dat een eventueel optekenen in de criminele rol verband zou houden met de ernst van het ten laste gelegde delict houdt geen steek: er is een groot aantal doodvonnissen teruggevonden in zaken die nooit in de criminele rol waren opgenomen.

Andersom hebben niet alle zaken die in de Bossche criminele rollen vermeld staan een eindvonnis. Anders gezegd leverde het onderzoek voor 's-Hertogenbosch een aantal zaken *mét* een eindvonnis, maar zonder proces, en een aantal zaken *mét* een proces maar zonder eindvonnis op.

Samenvattend kan men stellen dat de waarde van de criminele rol, nog afgezien van de onderlinge verschillen tussen de verschillende jurisdicties, als afzonderlijke eenheid altijd vrij beperkt is. De bron vermeldt het procedureverloop maar weinig van de eigenlijke zaak. Het gevolg is dan ook dat indien men, naast de criminele rol, niet over bijkomende inlichtingen beschikt, hetzij uit processtukken, hetzij uit de vooronderzoeken, hetzij uit de vonnissen, een strafzaak veel van haar betekenis voor de studie der criminaliteit verliest.

e) De criminele dicta

Deze, te Lier onbekende, bron bevat de 'appointementen' en vonnissen die in een bepaald proces door het schepencollege zijn uitgesproken. Steeds als er zich tijdens een proces een bepaalde moeilijkheid van procedurele aard voordeed, waarvoor een oplossing door een beslissing van de rechtbank noodzakelijk was, werd een dergelijk 'appointement' of 'vonnis interlocutoir' in de criminele dicta registers opgetekend²².

Naast dergelijke appointementen en vonnissen interlocutoir, waarvan het aantal per proces sterk kon wisselen afhankelijk van de moeilijkheden in het verloop van het proces, noteerde men ook de definitieve vonnissen met de strafmaat. Hierbij werd steeds, bij iedere aantekening, een vrij strakke steeds terugkerende formulering gebruikt met opgave van de remonstrantie en het aantal annexen, ingediend door het Hoog Officie, op grond waarvan de schepenen tot een beslissing werden ge-

22. Zo werd bijvoorbeeld het verzoek van het Hoog Officie om de tortuur toe te passen door de schepenen ter rechtzitting overwogen en bij 'appointement' toegestaan of geweigerd.

maand. In sommige gevallen vermeldde men ook de begindatum van het proces, de datum van het verlenen van het decreet van apprehensie of het dagement in persoon, het 'appointement ten thoon' (getuigenbewijs), de aard van het misdrijf - in mindere of meerdere mate gedetailleerd -, de strafmaat, de datum van het vaststellen van het vonnis en de aanwezige schepenen of gezworenen.

In de loop van de bestudeerde periode is er in de wijze van optekening geen verandering van betekenis gekomen. Wel zijn er nogal wat slordigheden en onnauwkeurigheden ingeslopen, zoals bijvoorbeeld data die foutief uit andere bronnen werden overgenomen en die bij een vergelijkend onderzoek van de bronnen aan het licht komen, of fouten in de foliëring van de verschillende registers van de criminelle dicta²³.

Deze bron is van onschatbare waarde voor het onderzoek naar de criminaliteit in het verleden vanwege de rijkdom aan gegevens die hij bevat. Grosso modo kan deze informatie in de volgende categorieën worden onderverdeeld:

Persoonlijke gegevens: Afhankelijk van het geval kunnen de persoonlijke gegevens summier of vrij uitgebreid zijn en zowel de verdachte als diens eventuele slachtoffer betreffen. Van de beschuldigde worden naam, geboorte- of woonplaats en vaak leeftijd en beroep vermeld. Indien reeds eerder gevonnist noteert men ook de reden van zijn vroegere veroordeling, de strafmaat en de rechtbank die het vonnis heeft uitgesproken. Van het slachtoffer worden meestal alleen de naam en woonplaats opgetekend.

De aard van het misdrijf: In het eindvonnis werd meestal wel iets genoteerd over de aard van het misdrijf waarvan de veroordeelde werd beschuldigd. Soms werden er echter uitgebreide verslagen gemaakt met vermelding van datum (een enkele keer zelfs het uur), en plaats van het misdrijf, de namen van het slachtoffer en eventuele medeplichtigen, hun rol, de grootte van de buit en wat ermee gebeurde.

Deze bron is uiteraard eveneens belangrijk voor de studie van de procedure en van het strafrecht, maar ook voor de mentaliteitsgeschiedenis. Naast de strafmaat vermelden de vonnissen vaak ook een soort verantwoording die de rechters noodzakelijk achtten om de strengheid van een straf te rechtvaardigen. Hierin kwam in de loop van de bestudeerde periode enige verandering. In 1766 schreef men dat bepaalde misdrijven

saaken zijn die in een land van justitie en goede politie niet en kunnen, nog mogen worden getolereert, maar om andere een exempel, en daarvan een af'schrik te geven, ten hoogsten strafbaar zijn.

23. RANB, no 42, f. 136-157. In no 43 springt de foliëring van f. 285 naar f. 386. De fout wordt hersteld vanaf f. 398, waar f. 299 op volgt.

Een tiental jaren later schreef men dat die misdrijven

zaaken zijn, welken in een land daar regt en goeden burgerstand gehandhaaft en onderhouden word, niet kunnen geduld, maar anderen ten spiegele en tot afschrik, ten hoogsten gestraft moeten worden²⁴.

Ook verzoekschriften, zogenaamde 'requesten' werden in de criminele dicta opgenomen. Zij waren zowel van het Hoog Officie als van de verdediging afkomstig. Doorgaans vroeg de schout in zijn requesten dat een bepaalde verdachte 'sodanig mogte worden gecorrigeert, gemulcteert en gestraft, als naar exigentie van saeken, wetten en placaten van den lande soude bevonden worden te behooren'²⁵. Ook uitzonderingen deden zich voor: in het geval van zelfmoordenaar J. v. Boeckel eiste hij een voorbeeldige straf tegen diens lijk²⁶. Op requesten van de beschuldigde of diens bloedverwanten namen de schepenen in overleg met het Hoog Officie een beslissing, die als appointment in de criminele dicta werd genoteerd. Het merendeel van deze requesten betrof een verzoek tot intrekken van het decreet van apprehensie en ontslag uit detentie²⁷. Soms vroeg men om een procureur voor de verdediging, of om toestemming om de gevangene in zijn cel op te zoeken²⁸. Een enkele keer ook verzochten familieleden het schepencollege om een lastige bloedverwant op het eerstvolgende schip naar Indië te zetten om de familie zo verdere schande te besparen. Dit laatste gebeurde doorgaans slechts na min of meer ernstige overtredingen²⁹. Ook de, soms vermeende, krankzinnigheid van een verdachte gaf aanleiding tot verzoekschriften. Hierbij vroeg men toestemming om de verdachte voor diens leven veilig op te sluiten ofwel om clementie bij de strafbepaling wegens diens verminderde toerekeningsvatbaarheid³⁰.

Gratiebrieven werden eveneens in de criminele dicta opgenomen. Vooral in de tweede helft van de bestudeerde periode neemt hun aantal sterk toe. Ook hier is de formulering weer stereotiep en vervangen zij soms de eindvonnissen in bepaalde processen. Doorgaans bevatten zij geen nieuwe, voor de studie van de criminaliteit, belangrijke gegevens. Dit geldt eveneens voor de correspondentie tussen het Bossche schepencollege en de raad van Brabant of de staten-generaal en de schepencolleges van andere steden die in de criminele dicta is opgenomen voor zover

24. RANB, no 43, f. 601, H. Reinholt, 21 november 1766 en no 44, f. 149-151, H. A. van den Braak, 7 mei 1779. Het woord 'burgerstand' viel voor het eerst op 26 februari 1776 in het proces tegen H. van Meusel (*Ibidem*, f. 116).

25. RANB, no 42, f. 33-34, A. C. van den Akker, 31 december 1735.

26. RANB, no 41, f. 414-415, J. v. Boeckel, 2 mei 1735.

27. *Ibidem*, f. 393-394, J. de Loyer, 8 april 1734.

28. RANB, no 42, f. 115-116, C. P. v. Beresteyn, 6 januari 1738.

29. *Ibidem*, f. 287-288, P. Mirande, 6 december 1740.

30. RANB, no 43, f. 418-419, G. der Kinderen, 1 juli 1762.

die betrekking had op een bepaald proces. Zij heeft zeker waarde bij het bestuderen van het strafrecht³¹.

f) De eigenlijke processtukken

Deze processtukken zijn de schriftelijke voortbrengselen van de 'inquisitoire' procedure. Hierbij ging de vervolging van de overheid uit en was gericht op het verkrijgen van een bekentenis van de beklaagde³². De weg naar een beter begrip van de lokale strafrechtelijke procedure ligt bezaaid met voetangels en klemmen, waarbij ook gegevens over hoe het bij andere rechtbanken toeging, slechts van secundaire waarde zijn:

Dans les consistoires de justice des villes et des villages, on ne connaissait guère qu'une seule procédure en matière de poursuites criminellement intentées; mais chaque consistoire avait la sienne, divergente de celle des autres, sinon au point de vue des principes, du moins quant à certains détails³³.

Het is dan ook vrijwel ondoenlijk om een volledige opsomming te geven van alle losse stukken die tot één proces konden behoren. De omvang van een proces was afhankelijk van de aard van het misdrijf, de behendigheid van de advocaten van beide partijen en het systeem van woord en weerwoord waardoor de pleidooien, niet in het minst door de zeer lange citaten uit juridische werken en vele herhalingen, soms tot ware boekwerken uitgroeiden³⁴.

Zowel te Lier als te 's-Hertogenbosch variëren de processen niet alleen in omvang maar ook in volledigheid. Dit is het gevolg van de procedure: nieuwe gegevens in de loop van het proces ontdekt, gaven aanleiding tot heel wat nieuwe stukken en slordigheid bij het opbergen, waardoor sommige stukken ontbreken of in heel andere fondsen of bundels zijn terechtgekomen. Het bewerken van de processen werd in beide steden bemoeilijkt door het feit dat burgerlijke en strafrechtelijke zaken door elkaar in bundels waren samengebracht.

Het belang van de processen voor de studie van het strafrecht en de procedure spreekt voor zichzelf. Voor de studie van de criminaliteit zijn die gegevens uit de processen welke de aard en toedracht van het misdrijf, evenals die welke de situering van dader en slachtoffer in hun respectievelijk milieu mogelijk maken, van het grootste belang. Deze gegevens zijn voor 's-Hertogenbosch het duidelijkst en vol-

31. *Ibidem*, D. van Houten en Th. Vos, 2 juli 1754 (gratiebrief); no 42, f. 123-127, J. v. Hanswijk, J. Donkers, 10 februari 1738 (correspondentie).

32. L. Th. Maes, *Vijfeeuwen stedelijk strafrecht. Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden* (Antwerpen, 1947).

33. E. Poulet, *Histoire du droit pénal dans le duché de Brabant depuis l'avènement de Charles-Quint jusqu'à la réunion de la Belgique à la France à la fin du XVIIIe siècle* (Brussel, 1869) 315.

34. RANB, no 62, C. P. van Beresteyn: De deductie besloeg een heel register van 284 bladzijden.

ledigst terug te vinden in de criminele interrogatoriën en de criminele dicta, terwijl de eigenlijke processen, althans wat de studie van de criminaliteit betreft, weinig nieuws opleveren. Anders lag de situatie te Lier waar de beide genoemde bronnen ontbraken. Daar bewezen vooral de volgende stukken hun belang:

1) *De beschuldiging*

De schout diende binnen drie dagen na de arrestatie van een verdachte zijn aanklacht (tevens vragenlijst) te formuleren aan de hand van de verklaringen uit het vooronderzoek. Het stuk werd 'pointen van betichtinge, aanspraec ende conclusie' genoemd, kortweg 'ticht'. Indien de betichte niet voortvluchtig was, diende hij hierop persoonlijk en zonder 'assistentie van raede' te antwoorden voor de in rechtszitting bijeengeroepen schepenen. Vaak gaf dit aanleiding tot antwoorden als 'ontkent' of 'bekent ut in textu', maar soms gaf de betichte uitvoeriger antwoord. In 's-Hertogenbosch beperkte de 'ticht' zich tot de zuivere puntsgewijs opgestelde aanklacht. Eén enkele keer werden de antwoorden van de betichte op de criminele rol genoteerd, in plaats van op de ticht zelf zoals te Lier. In uitzonderlijke gevallen werd er bij wijze van 'conclusie' een duidelijk bepaalde strafmaat geëist³⁵, meestal echter eiste de schout in beide steden dat de beklagde gestraft zou worden 'als Uedel Agtbaren in conformiteyt van de reghten, wetten en plaacaeten van den landen sullen oordeelen en bevinden te behooren'³⁶.

2) *De 'ampliatie van antwoorde'*

Met deze schriftelijk ingediende ampliatie van antwoorde kreeg de beklagde de mogelijkheid om met behulp van zijn raadsman zijn antwoorden op de ticht toe te lichten, of zelfs te ontkennen en in te trekken. Dit gebeurde dan ook vaak³⁷. Indien er tijdens het proces nieuwe feiten aan het licht kwamen legde het openbaar ministerie deze in 'naerdere punten van betichtinge', of ampliatie van ticht'ten laste van de beklagde. Het principe herhaalde zich: eerst moest de verdachte zonder hulp van zijn raadsman antwoorden, vervolgens werd er dan een schriftelijke 'naerdere ampliatie van antwoorde' opgesteld.

3) *Het bewijs door getuigen of thoon'*

Het bewijs door getuigen was een zeer belangrijk aspect van de procedure. De be-

35. Stadsarchief Lier (SAL), 2014, G. Hem, 1749.

36. RANB, no 68, C. Paulus, 1735.

37. SAL, 2015, J. B. Flerackers, 1752: 'Dat hij de confessien bij sijne personele responderinge gedaan enckelijk uyt jonckheyt ende deconcertatie, tegen de waarheyt heeft gedaen'.

klaagde kreeg de gelegenheid bezwaar aan te tekenen tegen de door het openbaar ministerie voorgeleide getuigen waarna het openbaar ministerie de kans kreeg zijn getuigen te verdedigen. De verdediging mocht eigen getuigen voorleiden die de beklagde konden ontlasten. Op zijn beurt mocht het openbaar ministerie deze getuigen wraken. De getuigen die door de schepenbank waren opgeroepen, dienden op straf van boete te verschijnen. Zij legden hun verklaringen onder ede af en hun getuigenissen bleven geheim totdat beide partijen hun bewijsvoering hadden afgerond.

Het zou te ver leiden om in dit overzicht de verschillen in procedure en optekening tussen beide steden uitvoerig uiteen te zetten. Het zal aan de hand van de hierboven aangegeven aspecten duidelijk genoeg zijn dat er veel gegevens in verscholen liggen die kunnen bijdragen tot een beter begrip van hoe de rechtspraak in het *ancien régime* functioneerde.

B. BRONNEN DIE VOOR DE STUDIE VAN DE CRIMINALITEIT IN RUIMERE ZIN BELANGRIJK ZIJN

Deze categorie bronnen geeft in ruimer verband inlichtingen over de criminaliteit, de werking van het politieapparaat, de houding van de magistraat ten opzichte van de misdaad en/of de vervolging ervan. Zij hebben niets te maken met het eigenlijke proces tegen een beschuldigde en kunnen soms gebruikt worden om het beeld van de rechtspraak, zoals dat uit de processtukken is ontstaan, te toetsen. Er zijn twee elkaar aanvullende bronnen die hierbij onmiddellijk in het oog springen, namelijk de rekeningen van de schout en de daarbijbehorende acquitten.

*a) De rekeningen van de schout*³⁸

De in 1404 opgerichte rekenkamer van Brabant had als voornaamste bevoegdheid het afhoren van de rekeningen der vorstelijke officieren. Gecontroleerd werd of de vermelde inkomsten en uitgaven wel gewettigd waren, wat in de praktijk betekende dat vele uitgaven van de schout ongeldig werden verklaard omdat zij gerekend werden tot de onkosten van het schoutsambt en als zodanig niet ten laste van de vorst mochten worden gelegd. De rekeningen werden, althans te Lier, in principe door de schout zelf opgesteld en zijn onderverdeeld in twee rubrieken: de inkomsten en de uitgaven.

Wat de inkomsten betreft diende de Lierse schout in de eerste post alle criminele

38. De Bossche rekeningen van de schout en de acquitten zyn onvindbaar. Deze bronnen worden voor Lier op het Algemeen Rijksarchief te Brussel bewaard.

gevallen op te geven die binnen het termijn van de rekening waren voorgekomen en onder de bevoegdheid van de markgraaf van Rijen vielen. De markgraaf van Rijen was de schout van Antwerpen die de 'overste officier' was voor alle 'criminele saken den lijve oft leth aengaende', dat wil zeggen de zwaarste misdaden, welke zich in de stad en bijvang van Lier mochten voordoen.

De tweede post in de rekeningen van de Lierse schout betreft 'de anderen ontfanck van criminele saeken binnen de stadt van Liere gevallen'. Hieronder werden de zaken gerekend die afliepen met verbanning, geseling 'of schavottering. Steeds diende er door middel van verklaringen van de stadssecretarissen te worden aangetoond dat er niet méér aan de confiscatie van de goederen der veroordeelden was verdiend, dan de schout had opgegeven. Eigenaardig genoeg werd maar een fractie van het totaal aantal uitgesproken vonnissen in deze rekeningen genoteerd. Dit maakt deze bron zeer 'gevaarlijk' als hij niet gelijktijdig met andere wordt gebruikt³⁹. Waarom de Lierse schoutsrekeningen zo onvolledig zijn is een raadsel. Indien het de bedoeling was alleen die zaken te vermelden, waarin de schout inkomsten van verbeurdverklaringen opstreek, dan zouden de zaken waaraan hij niets verdiende niet vermeld worden. En toch vermeldt men ze wel, ze vormen zelfs de meerderheid der gevallen. Opmerkelijk is bovendien het feit dat in de Lierse acquitten méér vonnissen zijn opgenomen dan in de rekeningen. De constatering dat de acquitten meer vonnissen en dus meer criminele gevallen vermelden dan de rekeningen, zet de onderlinge samenhang van deze bronnen enigszins op losse schroeven.

Ook de derde post van de Lierse schoutsrekeningen, namelijk de inkomsten uit de civiele zaken en van de 'keuren en breuken', dat wil zeggen de met boeten bestrafte overtredingen, levert soms interessante gegevens op. Getracht is om na te gaan hoeveel overtredingen onmiddellijk na het vooronderzoek door middel van boeten berecht werden, zonder dat er criminele processen uit evolueerden. Geen van de overige posten onder 'ontfangsten' gerangschikt, bleek voor mijn onderzoek van belang te zijn.

De uitgaven leverden aanzienlijk minder bruikbare gegevens op. De vermelde 'costen en misen van justitie' zijn in te vage termen gesteld om nuttig te zijn. Het gaat steeds om uitgaven gedaan bij één van de hoger in de inkomsten vermelde criminele zaken of overtredingen.

Tot op zekere hoogte kunnen de stadsrekeningen van 's-Hertogenbosch gegevens

39. Ook F. Vanhemelryck die zijn proefschrift 'De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het ancien régime (1404-1789)' (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling; 2 dln.; Gent, 1968) op basis van de rekeningen der gerechtsofficieren schreef, constateert dat zijn bronnen voor de achttiende eeuw zich niet meer lenen voor een statistische bewerking.

leveren die vergelijkbaar zijn met die uit de schoutsrekeningen en acquitten⁴⁰ maar hun aanvullend karakter moet worden beklemtoond.

De rekeningen van de gerechtsofficieren kunnen een zeer belangrijke bron zijn voor de studie van de criminaliteit. F. Vanhemelryck slaagde erin door een statistische bewerking van deze bronnen voor de ammanie van Brussel het criminaliteitsbeeld van de vijftiende tot en met de zeventiende eeuw vast te leggen⁴¹.

b) De acquitten

De acquitten zijn de aanvullingen op de rekeningen van de schout waarmee deze zich verantwoordde voor zijn uitgaven en inkomsten. De rekenkamer eiste van de rendanten dat zij de nodige bewijsstukken aan hun rekeningen zouden toevoegen. Het is niet verantwoord de rekeningen van de acquitten te scheiden omdat zij één geheel vormen. Ook in de Lierse acquitten zijn belangrijke gegevens gevonden voor de studie van de criminaliteit: bij iedere rekening waren er steeds de verklaringen van de stadssecretarissen over het aantal criminele vonnissen en zaken die zij voor de termijn van de rekening in de criminele rollen hadden aangetroffen⁴². Ook de vonnissen zelf werden ingeleverd. Daarnaast stelden de secretarissen eveneens verklaringen op over de keuren en de breuken, waarin zij meldten dat er niet méér waren voorgekomen dan de schout in zijn rekening aangegeven had. Soms werd er een lijst bijgevoegd waarin alle keuren en breuken opnieuw werden opgesomd⁴³. De in de acquitten opgenomen vonnissen dienden onder andere ter verantwoording van de inkomsten die aan verbeurdverklaringen van de goederen der criminelen werden opgestreken. Doch niet uitsluitend: ook de vonnissen van vagebonden en landlopers zijn in de acquitten aanwezig terwijl dezen geen eigendom bezaten. Dit laatste laat vermoeden dat het er de centrale overheid eveneens om ging een volledig beeld te krijgen van de criminaliteit in de geografische omschrijving waarover de rekening handelde. Hiertegen pleit dan weer dat de Lierse acquitten evenmin als de rekeningen van de schout kunnen bogen op volledigheid in de weergave van het totaal aantal criminele gevallen.

Samenvattend mag men stellen dat de acquitten en de rekeningen van de schout wat de criminaliteit in de achttiende eeuw betreft, waardevolle aanvullende gegevens bieden. Uitsluitend afgaan op deze twee bronnen zou maar een heel beperkt deel van de criminaliteit opleveren.

40. Een steekproef voor de jaren 1750 en 1751 (Gemeentearchief 's-Hertogenbosch) leverde posten op waarin de salarissen van de advocaten en procureurs werden vermeld, evenals de uitgaven voor de criminele justitie, zowel 'tractementen van den scherpregher als andersints'.

41. Vanhemelryck, 'De criminaliteit'.

42. ARA Brussel, Rekenkamer, acq. 2937, rek. 1750-1753.

43. *Ibidem*, acq. 2938, rek. 1754-1762.

OVERZICHT VAN DE BRONNEN MET BETREKKING TOT DE CRIMINALITEIT

C. BRONNEN NOODZAKELIJK VOOR DE SITUERING VAN DE CRIMINALITEIT VAN EEN BEPAALD GEBIED

Om het situeren van de criminaliteit in een kader van tijd en ruimte mogelijk te maken, moet een derde categorie bronnen worden geraadpleegd. Dit zijn de 'keuren- en ordonnantieboeken'⁴⁴. De stedelijke ordonnanties zijn om drie redenen belangrijk voor de criminaliteit:

Door de ordonnanties die betrekking hebben op het onderzoeksterrein (of er aan raken) in categorieën onder te verdelen, al naar gelang hun inhoud, is het mogelijk op te maken in hoeverre de stad zich bewust was van de omvang van een bepaalde sektor van de criminaliteit. Vervolgens is het mogelijk om het beeld dat de stads-overheid van die bepaalde sektor had aan de werkelijkheid te toetsen zoals die spreekt uit de andere bronnen.

De tweede reden ligt besloten in de vraag in hoeverre het uitvaardigen van ordonnanties in verband stond met een eventuele stijging of daling van de misdadigheid en in hoeverre de ordonnanties een reactie waren op de criminaliteit.

De derde - minstens even belangrijke - reden wordt gevormd door de vele nieuwe inlichtingen die in geen enkele andere bron werden aangetroffen. Zij zijn voornamelijk van kwalitatieve aard⁴⁵.

Varia

Soms kan men bij het uitdiepen van de gerechtelijke instellingen gebaat zijn bij het raadplegen van bronnen over de bestuurlijke instellingen van het te bestuderen gebied. Deze verschillen in aard, omvang en belang van streek tot streek en wisselen regionaal al even sterk in benaming.

Bronnen als 'vonnisboeken' of 'dictumboeken' waarvan pas bij nader onderzoek blijkt dat zij burgerlijke processen behandelen, kunnen voor de leek verwarrend zijn.

II. DE UITGEGEVEN BRONNEN

Het ligt voor de hand dat ook de uitgegeven bronnen niet onbelangrijk zijn voor de historische studie der criminaliteit, procedure en strafrecht in het algemeen.

44. Te Lier werden de stedelijke ordonnanties door de stadssecretarissen met de hand opgetekend.

45. SAL, K & O, 14, f. 86. In de ordonnantie van 4 februari 1728 vond ik de enige melding van brandbrieven in de stad en bijvang van Lier. Dit wijst erop dat deze, elders op grote schaal verspreide vorm van criminaliteit, te Lier toch niet onbekend was.

Daar zij echter regionaal sterk in aard en aantal kunnen verschillen en bovendien makkelijker toegankelijk zijn dan de onuitgegeven bronnen, wordt hier slechts een summier overzicht van enkele belangrijke onder hen gegeven bij wijze van richtlijn en zonder op volledigheid te bogen.

A. De niet-verhalende bronnen

Men mag zich bij de bestudering van de criminaliteit in het verleden niet uitsluitend richten op de criminele praktijk. Ook de - theoretische - keerzijde van de medaille, namelijk het vaststellen van wat als misdadig beschouwd werd en welke maatregelen er tegen de criminaliteit getroffen dienden te worden, moet bij het onderzoek betrokken worden. De centrale overheid, hetzij de vorst, hetzij de staten-generaal, vaardigde ordonnanties en resoluties uit die belangrijke inlichtingen verschaffen over de verontrustende afmetingen van de misdadigheid. Zij vermelden de aard van de misdrijven, hun groeiende frequentie, maar ook aanduidingen over hun oorzaken. Ook de ondoeltreffend gebleken remedies worden opgesomd, om aan te geven waarom strengere maatregelen noodzakelijk zijn.

Op lokaal vlak verdienen de stedelijke ordonnanties - al of niet uitgegeven - de aandacht omdat daarin de pogingen kunnen worden achterhaald die de stadsoverheid ondernam om de richtlijnen van het centraal gezag in praktische maatregelen om te zetten.

Ook de costuimen, die samen met de stedelijke ordonnanties het geheel van de lokale wetgeving vormden, leveren niet te verwaarlozen inlichtingen. Zij kunnen de lokale procedure zowel in burgerlijke als strafrechtelijke processen en de gerechtelijke organisatie van de omschrijving verhelderen. Het belang van de uitgegeven juridische tractaten van de rechtsgeleerden uit het *ancien régime* spreekt voor zichzelf.

B. De verhalende bronnen

Van veel minder waarde voor de studie van de criminaliteit en gerechtelijke organisatie zijn de meestal in aantal vrij beperkte verhalende bronnen zoals reisverhalen, en dergelijke. Observaties van gebeurtenissen in bewogen tijden, zoals bijvoorbeeld dagboeken, kunnen echter, zeker wat de algemene toestand van een bepaald gebied betreft, nuttige inlichtingen bevatten. Zij geven de visies van tijdgenoten op de omstandigheden waarin deze leefden in mindere of meerdere mate genuanceerd weer.

CONCLUSIE

Het is onmogelijk om een voor alle jurisdicties sluitende opsomming te geven van de bronnen die van belang kunnen zijn voor de studie van de criminaliteit en de praktijk van de rechtspraak in het verleden. Zij verschillen, onuitgegeven en uitgegeven beide, hiervoor al te zeer in benaming, aard en inhoud, wat rechtstreeks verband houdt met de onderlinge verschillen in de procedure van de respectieve jurisdicties. Als belangrijkste conclusie dringt zich echter de noodzaak op om bij de studie van de criminaliteit in een bepaald gebied alle in aanmerking komende onuitgegeven bronnen gelijktijdig naast elkaar te gebruiken om een zo volledig mogelijk beeld van de criminaliteit te bereiken, daar versnippering door behandeling van slechts één bron, zoals bijvoorbeeld de criminele dicta, onherroepelijk moet leiden tot vertekening en zelfs ernstige leemten in het aldus verkregen resultaat.

Ook moet worden beklemtoond dat andere bronnen, die ogenschijnlijk niet van onmiddellijke waarde zijn voor de studie van de criminaliteit, niet over het hoofd mogen worden gezien. Afhankelijk van de opzet van de studie, dat wil zeggen, of men de stof benadert vanuit het oogpunt van de rechtsgeschiedenis, de sociale of mentaliteitsgeschiedenis, kunnen naast de zuiver 'criminele' bronnen ook andere in aanmerking komen voor onderzoek: de mentaliteitsgeschiedenis bijvoorbeeld, zal zeker gediend zijn door de studie van de burgerlijke processen als aanvulling op de inlichtingen uit de strafzaken, daar zodoende veel meer gegevens over de opbouw en structurering der ancien régime-maatschappij, de sociale rollen en het dagelijks leven verkregen zullen worden.

Het spreekt vanzelf dat de aard van het bronnenmateriaal en de opzet van de studie het uitwerken van een eigen en bruikbare aanpak en werkmethode noodzakelijk maken waarbij de gegevens gesitueerd worden in tijd en ruimte zodat rekening gehouden kan worden met de ontwikkeling van de periode en de politieke, sociale, economische en culturele structuren van het bestudeerde gebied.

Kindermoord, in het bijzonder in de achttiende eeuw te Amsterdam*

S. FABER

1. INLEIDING

De ervaring leert dat het woord kindermoord diverse beelden oproept. De een zal denken aan jeugdige verkeersslachtoffers (actiegroep 'Stop de kindermoord!'), een ander aan Bethlehem¹, een derde aan abortus provocatus. Dit artikel gaat over de betekenis die het in het juridisch spraakgebruik heeft²: het doden van een pasgeborene met name door de moeder. Hoewel juridisch-dogmatisch gezien beter gesproken zou kunnen worden van doodslag van een pasgeborene³, zal hier, mede omdat dit een strafrechtshistorische, geen juridische verhandeling is, het genoemde spraakgebruik worden gevolgd.

De beperking naar plaats en tijd die uit de titel naar voren komt, vloeit noodzakelijkerwijs voort uit de omstandigheid dat verreweg de meeste gegevens zijn verkregen door middel van een veel breder onderzoek naar criminaliteit en strafrechtstoepassing in het Amsterdam van de achttiende eeuw⁴. De aldus gestelde grenzen zijn hier en daar indien mogelijk, hetgeen in casu betekent: in lichte mate, overschreden, onder andere doordat enige aandacht is besteed aan andere gebieden in de Republiek. Voorts is nogal eens verwezen naar recente literatuur, die overigens tot nu toe vrijwel uitsluitend is verschenen in het buitenland, waar vergelijkbaar onderzoek enkele jaren eerder van start is gegaan⁵.

* Dit artikel is een bewerkte en geannoteerde versie van een voordracht, gehouden op het congres van het Nederlands Historisch Genootschap van 4 en 5 november 1977 (Utrecht en Amersfoort).

Aan velen ben ik dank verschuldigd voor hulp en commentaar, in het bijzonder aan C. de Boer, H. A. Diederiks en Y. Jongejeugd.

1. *Matthéüs* 2:13-18.

2. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, VII, 2e stuk (1941) kol. 3048, 3049. Afwijkend bijvoorbeeld: Irene Kerssemakers en K. J. M. van Loo, 'Infanticide', *Nederlands Tijdschrift voor Criminologie*, XVII (1975) 28-44.

3. J. Verdam, *Kinderdoodslag en kindermoord* (art. 290-292 WvS) (Amsterdam, 1909) 118 vlg.

4. Sjoerd Faber, 'Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam in de achttiende eeuw', *Holland. Regionaal-Historisch tijdschrift*, VIII (1976) 108-115.

5. Het belangrijkste (voor dit artikel althans) zijn: Olwen H. Hufton, *The Poor of Eighteenth-Century France 1750-1789* (Oxford, 1974) 320 vlg.; William L. Langer, 'Infanticide: A Historical Survey', *History of Childhood Quarterly*, I (1973) 353-365; R. W. Malcomson, 'Infanticide in the

Het onderwerp is bij uitstek geschikt om te tonen hoezeer strafrechtshistorisch onderzoek zich volgens de huidige opvattingen kan en ook hoort te bewegen op verschillende terreinen van wetenschap⁶. Om dit toe te lichten zij vast enigszins vooruitgegrepen op hetgeen volgt. Men kan het verschijnsel kindermoord plaatsen in het kader van beperking van het kindertal. De toegepaste middelen en methoden kunnen - naar volledigheid is niet gestreefd - in een soort tijdsvolgorde worden geplaatst: seksuele onthouding, anticonceptionele middelen, abortus provocatus, kindermoord, te vondeling leggen, 'engel tjesmakerij'.

De eerste in dit rijtje, seksuele onthouding, is effectief naar de mate van toepassing ervan. Het is niet aannemelijk - er zijn althans nauwelijks aanwijzingen in die richting - dat deze methode ooit grote populariteit heeft genoten⁷. Dan komen de middelen en methoden die ondanks het plaatsvinden van seksueel verkeer, zwangerschap voorkomen, of waarvan dat tenminste wordt verwacht. Tussen het begin van de zwangerschap en de geboorte kan worden getracht een abortus op te wekken. Na de geboorte komen als mogelijkheden aan de orde: kindermoord, te vondeling leggen en voorts allerlei andere methoden die de dood van een kind ten gevolge kunnen hebben. Nu zou men de tegenwerping kunnen maken dat het te vondeling leggen van kinderen het kindertal slechts beperkte ten gunste van de moeder of de ouders, en daardoor het probleem alleen maar werd verplaatst. Bedacht moet echter worden dat de overlevingskansen van vondelingen in tehuizen vaak relatief nog ongunstiger was dan in gezinsomstandigheden⁸. Dit zelfde gold voor het uitbesteden van zuigelingen bij minnen. Sommige vrouwen maakten van kinderverzorging in de achttiende en negentiende eeuw zozeer hun beroep, dat zij tegen betaling meer dan één zuigeling tegelijk accepteerden. Gezien de enorme sterfte onder deze kinderen, als gevolg van verwaarlozing en slechte behandeling, zou men kunnen spreken van indirecte kindermoord⁹. De uitdrukking 'engeltjesmakerij' verhult

Eighteenth Century' in: J. S. Cockburn, ed., *Crime in England 1550-1800* (Londen, 1977) 187-209, 336-339; Wilhelm Wächtershäuser, *Das Verbrechen des Kindesmordes im Zeitalter der Aufklärung. Eine Rechtsgeschichtliche Untersuchung der dogmatischen, prozessualen und rechtssoziologischen Aspekte* (Berlijn, 1973).

6. Vergelijk bijvoorbeeld H. A. Diederiks, 'Strafrecht en strafrechtspraktijk tijdens de Republiek in het bijzonder in de achttiende eeuw', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, VIII (1976) 99-107.

7. Hufton, *The Poor*, 329 vlg.; Thomas McKeown, *The Modern Rise of Population* (Londen, 1976) 23.

8. Hufton, *The Poor*, 338 vlg.; Langer, 'Infanticide', 358 vlg.; Theresa M. McBride, *The Domestic Revolution. The Modernisation of Household Service in England and France 1820-1920* (Londen, 1976) 106.

9. Hufton, *The Poor*, 326; Langer, 'Infanticide', 360 vlg.; Lloyd Demause, 'The Evolution of Childhood', *History of Childhood Quarterly*, I (1973) 536 vlg. (= Lloyd Demause, *The History of Childhood* (New York, 1974), hoofdst. I). Malcomson, 'Infanticide', 207 vlg.; Bogna W. Lorence, 'Parents and Children in Eighteenth Century Europe', *History of Childhood Quarterly*, II (1974) 3 vlg.; M. Dorothy George, *London Life in the Eighteenth Century* (Londen, 1976) 68.

wat meer, maar is veelzeggend genoeg¹⁰. Daarnaast zullen vaak ook de ouders zelf, of de alleenstaande moeder, hun jonge kinderen opzettelijk aldus hebben bejegend¹¹.

Het zal duidelijk zijn dat de betekenis van deze methoden en middelen in onderlinge samenhang aan verandering onderhevig is geweest, ten gevolge van ontwikkeling van kennis, technische mogelijkheden, economische omstandigheden, de verhouding man-vrouw, morele maatstaven enz. Het is echter vrijwel onmogelijk op dit gebied tot enigszins betrouwbare kwantificering te komen. Wel is men het er over eens dat kindermoord vóór de toepassing op ruime schaal van anticonceptionele middelen een aanzienlijke frequentie heeft gehad. Voor jagersvolken worden zelfs percentages van 15 tot 50 genoemd¹². Veel is geschreven, om een ander voorbeeld te noemen, over veelvuldig toegepaste kindermoord in China, Japan en India in de achttiende en negentiende eeuw, waarvan vooral meisjes het slachtoffer werden¹³. In dit verband kan overigens worden vermeld dat, volgens de allerhoogste schatting weliswaar, het aantal gevallen van abortus provocatus in de eerste decennia van deze eeuw in Nederland even groot was als het aantal geboorten¹⁴. Hiermee wil ik niet een ethische vergelijking trekken of oproepen tussen abortus en kindermoord, maar alleen beklemtonen hoe belangrijk beide in kwantitatief opzicht zijn (geweest).

2. BERECHTING VAN KINDERMOORD, IN HET BIJZONDER TE AMSTERDAM IN DE ACHTTIENDE EEUW

Het is verstandig na deze inleidende opmerkingen eerst datgene te bespreken wat het meeste houvast geeft: de gevallen van kindermoord waarover relatief veel bekend is, namelijk die welke tot een vervolging door de justitiële autoriteiten hebben geleid. Het bovengenoemde¹⁵ onderzoek naar de Amsterdamse strafrechtstoepassing bestrijkt de jaren 1680-1811. In dat tijdvak werden, ruw geschat, ruim 35.000 personen in preventieve hechtenis genomen. Het ging hierbij in de regel om 'criminele' zaken, dat wil zeggen zaken die in die tijd zwaar werden aangerekend.

10. Langer, 'Infanticide', 360; E. J. Jonkers; *Beschouwingen over de oorzaken der groote kindersterfte ...* (Groningen, 1903) 64.

11. Jonkers, *Beschouwingen*, 64; Barbara A. Hanawalt, 'Childrearing Among the Lower Classes of Late Medieval England', *Journal of Interdisciplinary History*, VIII (Summer 1977) 1-22.

12. McKeown, *The Modern Rise of Population*, 47.

13. Langer, 'Infanticide', 354; *Idem*, 'Further Notes on the History of Infanticide', *History of Childhood Quarterly*, II (1974) 130 vlg.

14. J. M. van Bemmelen, *Criminologie. Leerboek der misdadaakunde. Aan de hand van Nederlandse gegevens en onderzoeken* (3e dr.; Zwolle, 1952) 252 vlg.

15. Zie noot 4.

Hiertoe behoorde zonder twijfel kindermoord. Naast deze, ook wel 'lijfstraffelijk' genoemde zaken werd een minstens zo groot aantal lichtere strafbare feiten berecht, maar deze zijn hier niet meegeteld. Van bijna de helft nu van deze 35.000 zaken heeft het onderzoek aangetoond om wat voor delicten het gaat. Het aandeel van kindermoord is uiterst gering: vierentwintig procedures zijn opgedolven. Via andere archiefbronnen¹⁶ is duidelijk geworden dat het totale aantal kindermoordzaken, dat tussen 1680 en 1811 aan de rechter is voorgelegd, de dertig niet heeft overschreden.

Bekijkt men deze vierentwintig zaken¹⁷ dan valt direct op dat de verdachten zo veel gemeen hebben. Het zijn allen vrouwen. Gemiddeld is hun leeftijd zevenentwintig jaar. De jongste is twintig. De bovengrens is achtendertig, een leeftijd die door twee vrouwen wordt opgegeven. Voor ons onderwerp heeft het gegeven leeftijd overigens weinig zelfstandige betekenis. Het houdt, afgezien van biologische grenzen, nauw verband met een ander gemeenschappelijk kenmerk, het uitgeoefend beroep. Van de vierentwintig van kindermoord beschuldigde vrouwen zijn er tweeëntwintig 'dienstmeid'. En in de meeste gevallen hebben zij hun kind in het huis van hun werkgever/-geefster ter wereld gebracht. De twee vrouwen die geen dienstmeid zijn, passen ook in andere opzichten niet in het patroon. Zij zijn, in tegenstelling tot de anderen, beiden gehuwd. De een, een zogeheten Hoogduitse Jodin, leidt een zwervend bestaan. Zij wordt in 1730 wegens diefstallen veroordeeld. Tijdens de verhoren komt ook een kindermoord ter sprake die zij in 'Duitsland' zou hebben gepleegd, maar bewijs is nauwelijks voorhanden¹⁸. De andere vrouw, die terechtstaat in 1721, heeft terwijl ze in het gasthuis lag wegens een niet vermelde kwaal, een kind gebaard. Haar echtgenoot, een zeeman, is ongeveer vijf maanden daarvoor vertrokken. Na één verhoor overlijdt ze, zodat geen uitspraak kan worden gedaan¹⁹.

Wat de herkomst van de vrouwen betreft: vijf verdachten zijn geboren te Amsterdam, zes in een der huidige Nederlandse provincies (één in Noordholland - zonder - Amsterdam; één in Utrecht; twee in Gelderland; twee in Overijssel). De overige dertien komen van nog verder, te weten uit 'Duitsland' en Skandinavië. Deze verdeling komt in grote trekken overeen met die van alle in Amsterdam berechte dienst-

16. Gemeentelijke archiefdienst van Amsterdam, Rechterlijke archieven van vóór 1811 (= RA): 'Schouwregisters' (RA 640 c-h); 'Verz. van Crim. procedures' (RA 640 i-n').

17. 'Confessieboeken': RA 363,183 (1711); RA 379, 54 (1720); RA 379, 83 (1721); RA 380,134 (1722); RA 388,152 (1730); RA 390, 19 vo (1732); RA 393, 212 vo (1736); RA 396, 211 vo (1737); RA 398, 77 vo (1739); RA 399, 152 vo (1740); RA 402, 49 vo (1741); RA 405, 30 vo (1743); RA 407, 74 (1747); RA 407, 137 vo (1747); RA 414, 35 (1755); RA 416, 71 vo (1757); RA 427, 72 vo (1767); RA 433,196(1770); RA 444,83 (1777); RA 445,11 (1778); RA 448,91 (1780); RA 448,419 (1781); RA 459, 461 (1788); RA 492, 323 (1801).

18. Eva Samuels, RA 388, 152, 191, 192, 193, 196 vo, 207.

19. Aaltje Bloemen, RA 379, 83; RA 640 k.

meiden²⁰. Het feit dat de vijf die in Amsterdam zijn geboren allen in de laatste decennia van de achttiende eeuw leven, vormt een indicatie dat in die jaren de immigratie aan het teruglopen is.

Deze en dergelijke persoonsgegevens komen in het begin van elk verhoor naar voren. Het zou te tijdrovend zijn alle verdere gegevens over persoon, daad, omstandigheden, getuigenverklaringen, uitspraak enz., hoe interessant vaak ook, hier weer te geven. Daarom breng ik aan de hand van enkele belangrijke punten de volgende ordening in vier categorieën aan:

- a Enkele zaken komen voor vergelijking minder in aanmerking. Het gaat om de zojuist genoemde vrouwen²¹. De een komt tijdens het proces te overlijden, bij de ander speelt de beschuldiging van kindermoord slechts een bijrol.
- b. Tweemaal is volgens het rapport van gerechtelijke geneeskundigen het kind dood ter wereld gekomen.
- c. Tweemaal zijn alle voorwaarden voor het opleggen van de doodstraf vervuld: het kind heeft geleefd, de vrouw heeft dit geconstateerd en tevens bekent zij dat ze het willens en wetens van het leven heeft beroofd.
- d. In de overige achttien gevallen heeft het kind volgens het schouwrapport geleefd, maar de verklaringen van de vrouw en de omstandigheden zijn van dien aard dat niet tot de doodstraf wordt besloten. In de stukken wordt dan niet gesproken van 'ombrengen' maar van 'verwaarlozing van haar eerstgeboren kind'.

De vraag of het kind moet worden geacht te hebben geleefd was kennelijk ook al in de achttiende eeuw van groot belang. Om kort te gaan - want het zou mogelijk zijn hier een uitvoerig medisch-juridisch betoog te houden²²: in de achttiende eeuw werd ter beantwoording van deze vraag uitsluitend de zogenaamde longenproef toegepast. Deze proef, in zwang gekomen aan het eind van de zeventiende eeuw, wordt sedert ongeveer 1900 zonder meer onbetrouwbaar geacht, en wordt tegenwoordig dan ook slechts in combinatie met andere proeven gebruikt²³. De longenproef is gebaseerd op het feit dat de lucht die bij het eerste ademen de longen binnenstroomt, het soortelijk gewicht daarvan verlaagt. Indien nu de longen, en gedeelten daarvan, in water gelegd, zonken, werd aangenomen dat het betreffende kind dood geboren was. Het blijven drijven merkte men als bewijs van het tegendeel aan.

Toch werd ook al in de achttiende eeuw de waarde van de longenproef ter dis-

20. Vergelijk S. Hart, *Geschrift en getal* (Dordrecht, 1976) 119, 122.

21. Noten 18 en 19.

22. Vergelijk Petrus, Camper, *Gerechtigde en ontleedkundige verhandeling over de tekenen van leven, en dood in nieuwgeborene kinderen* (Leeuwarden, 1774) 92 vlg.; Glanville Williams, *The Sanctity of Life and the Criminal Law* (New York, 1957) 5 vlg.; O. Prokop, *Forensische Medizin* (2e dr.; Berlijn, 1966) 254 vlg.

23. Edgar Rentoul en Hamilton Smith, *Glaister's Medical Jurisprudence and Toxicology* (Edinburgh en Londen, 1973) 404 vlg.; J. Zeldenrust, *Gerechtigde geneeskunde* (Leiden, 1966) 239.

cussie gesteld. Met name moet in dit verband de medicus Petrus Camper worden genoemd²⁴. Camper, eerst hoogleraar te Amsterdam, later in Groningen, heeft zich in beide steden ook met de praktijk van de gerechtelijke geneeskunde beziggehouden. Zijn standpunt met betrekking tot de longenproef komt hierop neer: het zinken van de longen is steeds, dat wil zeggen ongeacht de mate van ontbinding waarin ze eventueel verkeren, stellig bewijs voor het doodgeboren zijn. Is het longweefsel bedorven en blijft het drijven, dan wordt de proef voor onbetrouwbaar gehouden en dient het resultaat buiten beschouwing te blijven²⁵. Dit standpunt, verdedigd in een polemieek met de Leeuwardense predikant Sterk in 1774²⁶ - Camper trekt zich daarin overigens als geen ander openlijk en bewogen het lot van de kindermoordenares aan²⁷, doet het voordeel van elke twijfel aan de verdachte vrouw ten goede komen. Deze voorzichtigheid spreekt ook uit de Amsterdamse schouwrapporten, met name uit die waaraan Camper zelf heeft meegewerkt²⁸.

In de twee zaken nu, waarin wordt aangenomen dat het kind niet heeft geleefd (categorie *b.*), verschillen de opgelegde straffen nogal in zwaarte. In 1736 wordt Sophie van der Wal, van Culemborg, veroordeeld tot geseling op het schavot, vijftienvier jaar opsluiting in het spinhuis en vijftienvier jaar verbanning uit Holland en Westfriesland. Zij heeft haar kind na de geboorte bij zich in bed laten liggen, zegt dat zij het niet heeft horen huilen en dat zij het niet heeft aangeraakt²⁹. Zeven jaar later wordt Caetje Scheppers, uit 't Gulikkerland', tot vier jaar spinhuis en tien jaar verbanning veroordeeld. Zij verklaart er zeker van geweest te zijn dat haar kind dood was. Daarom heeft ze het in een regenbak gegooid. Ook haar beweringen worden door de longenproef niet ontzenuwd³⁰.

Hier stuiten we op een juridisch probleem. Dient de moeder beoordeeld te worden naar haar intentie of doet deze niet ter zake indien achteraf blijkt dat van leven geen sprake is geweest? De huidige Nederlandse strafrechter zou de laatste rede-

24. C. E. Daniels, *Het leven en de verdiensten van Petrus Camper* (Utrecht, 1880).

25. Camper, *Verhandeling*, 65 vlg.

26. S.M.V.D., *Het belang der maatschappye in het beteugelen van den kindermoord briefsgewyze voorgesteld aan den hooggeleerden en zeer beroemden heere Petrus Camper ...* (Leeuwarden, 1774); Petrus Camper, *Gedagten ... over de misdaad van kindermoord; over de gemakelyke wyze om Vondelinghuizen in te voeren; over de oorzaken van kindermoord, en over zelfmoord. Dienende tot antwoord op de ongegronde aanmerkingen van ... S.M. V.D., waar by gevoegd zyn twee zaakelyke proeven over de inblaazing der lucht in de longen van kinderen, die dood ter wereld gekoomen zyn* (Leeuwarden, 1774); [A. Sterk], *Bescheide beantwoording van ... P. Camper ...* (Leeuwarden, 1774).

27. Met name zijn *Verhandeling* is het lezen waard. Hij keert zich daarin bijvoorbeeld tegen de strengheid der wetten. Het is vooral de geestelijkheid die de wetgever tot deze hardheid heeft overgehaald. Sommige geneesheren hebben daaraan de hand geleend. Deze wetten zijn bovendien gemaakt door mannen! (5 vlg.).

28. Bijvoorbeeld RA 640 g (12 oktober 1757). Vergelijk RA 416, 71 vo.

29. RA 393, 212 vo, 219 vo.

30. RA 405, 30 vo, 33, 52 vo.

nering volgen en, gebruik makend van het leerstuk der ondeugdelijke poging, tot straffeloosheid besluiten³¹. De Amsterdamse schepenen oordeelden anders, zeker in het eerste geval. Het is aannemelijk dat de verklaringen van de verdachte vrouwen weinig gewicht in de schaal hebben gelegd. Deze waren er immers op gericht elk boos oogmerk te ontkennen. De omstandigheden moeten daarentegen doorslaggevend zijn geweest. Daaruit heeft men, tevens uitgaande van het feit dat niet altijd onmiddellijk vaststaat na de geboorte of een pasgeborene leeft, afgeleid dat hun tenminste 'verwaarlozing' kon worden verweten.

Minder complicaties, althans in juridisch opzicht, ziet men bij categorie *c*. Twee vrouwen bekennen, zonder gepijnigd te zijn, dat haar kinderen hebben geleefd en dat zij ze willens en wetens deden stikken. De medici bevestigen dit. Beide vrouwen worden veroordeeld tot de dood aan de wurgpaal³². Het eerste vonnis, gewezen in 1711, is tevens het eerste in de rij van mij bekende gevallen³³, het tweede, daterend van 1788, is het op een na laatste³⁴. Van een matiging van straf, waarop men attent moet zijn gezien de pleidooien daarvoor in de tweede helft van de achttiende eeuw³⁵, is op dit niveau kennelijk geen sprake. Een brief van een zekere G. van der Meersch³⁶, opgediept uit de handschriftenverzameling op het Amsterdamse gemeentearchief³⁷, laat zien dat deze beslissing in 1788 nogal wat moeite heeft gekost. Na veel aarzeling komt de schrijver tot de conclusie dat hij er niet onder uit kan de doodstraf te adviseren. Hij vervolgt echter:

Gaarne zou ik wenschen dat U WEd.gestr. en de verdere Heeren van mij mogen dissenteren. ik stel dit niet hoopeloos, omdat ik met mij zelve 'er meermalen over gedisentieerd heb, als de ene dag voor de vrijspraak en den anderen voor de condemnatie zijnde³⁸.

31. T. J. Noyon, G. E. Langemeijer, J. R Emmelink, *Het wetboek van strafrecht* (losbl.; Arnhem, s.a.) I, 312.

32. Vergelijk *D. G. van der Keessel, Lectures on Books 47 and 48 of the Digest . . .*, uitgegeven en vertaald door B. Beinart en P. van Warmelo (Kaapstad, 1969 vlg.), III (Kaapstad, 1973) 1271 vlg.

33. Catrijn van Wijk, RA 363, 183, 185, 186 vo, 187, 199 vo. Zie ook RA 640 i².

34. Cornelia Sneuker, RA 459, 461, 468, 481, 507; RA 460, 71, 84, 139. Zie ook RA 640 g; Bibliotheek Gemeentelijke archiefdienst Amsterdam J. 1.079.

35. Camper, *Verhandeling, passim*. Malcomson, 'Infanticide', 189 vlg. En vooral: Wächtershäuser, *Das Verbrechen des Kindesmordes*.

36. Deze brief, gedateerd 21 april 1788, kwam uit Den Haag, en werd vermoedelijk geschreven door mr. Guiliam van der Meersch. Deze was achtereenvolgens advocaat, advocaat-fiscaal en procureur-generaal bij het hof van Holland. Zie A. J. van der Aa, *Biografisch woordenboek der Nederlanden*.

37. Gemeentelijke archiefdienst Amsterdam, Handschriften, nr. 127: diverse stukken, meest betrekking hebbend op criminele zaken. Hierbij zitten vier adviezen van G. van der Meersch.

38. Het juridisch advies had in de tijd van de Republiek, toen rechters nog niet geschoolde juristen behoeften te zijn, een belangrijke plaats in de rechtspraak. In sommige gewesten was het aandeel van leken zo groot dat het vragen en geven van adviezen was geïnstitutionaliseerd. Vergelijk J.

Rest de grote middencategorie *d*. Hier zijn vaak grote verschillen te constateren tussen de lezing van verdachte, de visie der getuigen en de reconstructie door ondervragers en deskundigen.

Eerst een uitzonderlijk voorbeeld. Johanna Magdalena Lageman blijft in 1801 dertien verhoren lang ontkennen dat zij iets van doen heeft met een lijkje dat uit een gracht is gehaald dichtbij de Laurierstraat waar zij, in een kommenijswinkel, diende. Uit wat tegen haar wordt aangevoerd blijkt waarom de verdenking op haar is gevallen. Eén van de getuigen verklaart enige tijd tevoren met haar om drie gulden te hebben willen wedden, dat ze 'in de kraam moest'. Ze zou op een nacht abnormaal veel bloed zijn kwijtgeraakt, en ook 'stukken en brokken', hetgeen Johanna zelf ziet als de 'verandering' die twaalf maanden lang was uitgebleven. Haar beddelakens zijn intussen gewassen. Zij ontkent ooit 'vullis' in het water gegooit te hebben. Ook volgens de medische rapporten zijn er vele lichamelijke tekenen die getuigen van een recente bevalling. In een aanvullend schouwrapport, uitgebracht op verzoek van de rechters (mogelijk een uiterste poging een bekentenis te forceren), wordt verklaard dat bij verdachte het maagdvlies ontbreekt. Dat voert tot de conclusie dat zij 'virum passa sit, tenzij zij zichzelf mocht gestupreerd hebben'. Ook dat wordt ontkend. Uiteindelijk wordt Johanna Lageman 'onder handtasting' ontslagen, dat wil zeggen op voorwaarde dat ze belooft beschikbaar te blijven voor verder onderzoek voor het geval er nieuwe feiten bekend mochten worden. Haar verweer heeft succes doordat niet met zekerheid kan worden vastgesteld dat het gevonden kind het hare is, onder meer vanwege het feit dat geen sporen (bijvoorbeeld de placenta) zijn overgebleven³⁹.

Meestal echter werd het dode kind ergens in het kraamvertrek gevonden, bijvoorbeeld in of onder het bed, in een kierenmand. Ook het 'secreet', het privaat waarover sommige huizen beschikten, was nogal eens vindplaats. Aan het ontkennen van een geboorte viel dan niet te denken. Uit de grote verscheidenheid van verweren die in deze gevallen uit de confessieboeken naar voren komen, zijn de volgende gedestilleerd.

Enkele vrouwen verklaren dat zij niet wisten of vermoedden zwanger te zijn, maar in de mening verkeerden te lijden aan een kwaal als waterzucht of verstopping of aan menstratiestoornissen, en dat ze pas op het allerlaatste moment begrepen wat werkelijk aan de hand was. Een enkele maal werd zelfs tegenover degenen die

Ph. de Monté ver Loren, J. E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (5e dr.; Deventer, 1972) 213 vlg.

Wat Amsterdam betreft: vermoedelijk hebben meer adviezen die stad verlaten (vooral in noordelijke richting) dan er binnenkwamen of 'intern' totstandkwamen. Toch werd in moeilijke kwesties ook door Amsterdamse rechters aan specialisten advies gevraagd. Van deze adviezen, die om diverse redenen zeer belangwekkend kunnen zijn, zijn er enkele, verspreid over rechterlijke en particuliere archieven en handschriftenverzamelingen, bewaard gebleven.

39. RA 492, 323,338, 365, 381,463,466; RA 493,193,236,248,259,266,332, 381,405.

bloed en vruchtwater hadden aangetroffen, gezegd en volgehouden dat hen op pijnlijke wijze iets op het secreet was ontvallen. Zij interpreteerden dit dan als het begin van een lang uitgebleven menstruatie en konden pas worden overtuigd als men hen vertelde dat een kind uit het secreet was gehaald of nadat dit hun was getoond. Tot hun aanvankelijke mening waren ze vaak gebracht, of daarin versterkt, door het advies of de voorschriften van chirurgijns, apothekers, aderlaters, waterkijkers of kruidenverkoopsters, die er af en toe in slaagden tot op de laatste dag een zwangerschap over het hoofd te zien. Zeer interessant - omdat over dat onderwerp zo weinig historische informatie bestaat⁴⁰ - is, dat door de ondervragers in de voorgeschreven geneesmiddelen of toegepaste behandeling soms een poging een abortus op te wekken wordt gezien⁴¹.

De overige vrouwen verklaren wel van de zwangerschap geweten te hebben. Ze zeggen geen voorbereidingen getroffen te hebben omdat ze dachten dat het zover nog niet was. Ze werden overrompeld en hebben in hun verwarring of uit angst niet om hulp durven roepen. Aan het verdere handelen of nalaten in deze benarde toestand hebben ze geen scherpe herinnering. Soms wordt dit door hen toegeschreven aan na de geboorte intredende bewusteloosheid.

Bezien we nu het oordeel van de rechter. In deze gevallen is wel een zekere verzachting te constateren. Tot ongeveer 1770 werden de meesten veroordeeld tot een combinatie van schavot- en vrijheidsstraffen. Op het schavot werd vaak eerst symbolisch tot uitdrukking gebracht, dat de doodstraf geëist maar niet uitgesproken was, en wel door de veroordeelde eerst een poos ten toon te stellen onder de galg met een strop om de hals. Soms werd bovendien met een 'brief op de borst' aangeeven voor welk delict de vrouw terechtstond. In sommige andere delen van de Republiek werd dit laatste eveneens symbolisch tot uitdrukking gebracht, namelijk door de veroordeelde te pronk te zetten met een pop in de armen. Na de tentoonstelling volgde in de regel geseling. Voorts placht men te veroordelen tot langdurige opsluiting in het spinhuis (bijvoorbeeld 25, 30 of 50 jaar) en langdurige verbanning. De verschillen die men tegenkomt zijn vaak niet verklaarbaar. Is dit de beruchte willekeur van het *ancien régime* of zijn feiten en omstandigheden die niet in de, overigens vele en uitvoerige, verhoren terug te vinden zijn, om over imponderabilia als uiterlijk en optreden van de verdachten maar te zwijgen, medebepalend geweest? Wat hiervan zij, na 1770 werd in vergelijkbare gevallen slechts vier jaar spinhuis opgelegd, bovendien werden drie verdachten ontslagen. Voor deze veranderde

40. Hufton, *The Poor*, 331; Malcomson, 'Infanticide', 187 vlg.; R. H. Helmholz, 'Infanticide in the Province of Canterbury during the Fifteenth Century', *History of Childhood Quarterly*, II (1974) 380 vlg.; Williams, *The Sanctity of Life*, 148 vlg.; Jean-Louis Flandrin, *Les amours paysannes. Amour et sexualité dans les campagnes de l'ancienne France (XVIe-XIXe siècle)* (Parijs: Gallimard/Juliard, 1975) 205 vlg.

41. RA 396, 211 vo (aderlating); RA 416, 89 (medicijnen); RA 427, 140 (kruidendrank). Zie ook: RA 395, 219 vo; RA 640 g (17 februari 1760); RA 524, 238 vlg.

houding heb ik in de rechterlijke archieven tot nu toe geen expliciete motivering aangetroffen. Zij paste echter in het andere denkklimaat dat naar algemeen gevoelen in de tweede helft van de achttiende eeuw is ontstaan⁴². Vast staat wel dat het gebruik van de pijnbank met deze ontwikkeling niets te maken had. Alleen in de jaren twintig stonden schepenen tweemaal pijniging toe. Deze werd overigens niet uitgevoerd omdat de betrokken vrouwen op het laatste moment nadere bekentenissen aflegden⁴³. Nadien werd tortuur weliswaar nog een aantal malen door de hoofdofficier gevraagd, maar hem niet toegestaan.

Tot slot van de bespreking van de Amsterdamse kindermoordzaken nog een enkel woord over de verwekkers. Naar hun identiteit wordt in de verhoren steeds gevraagd en deze wordt door de vrouwen zonder omwegen bekend gemaakt. Het aandeel van de mannen was echter alleen in biologisch opzicht evenwaardig. Verder bleven ze op de achtergrond. Vaak bevonden ze zich tijdens het proces op zee of waren ze ten gevolge van andere omstandigheden niet of moeilijk te achterhalen. In het algemeen behoorden deze mannen tot dezelfde bevolkingslaag als die van de vrouwen. Het waren bijvoorbeeld nogal eens ex-collega's. De vaak uitgesproken veronderstelling als zouden dienstmeiden vaak het slachtoffer zijn geworden van hun werkgevers⁴⁴, wordt door de gevonden Amsterdamse zaken niet gesteund, aangenomen - voor het tegendeel is geen enkele aanwijzing te vinden - dat de verdachten op dit punt de waarheid spraken. Wel ziet men een zoon des huizes, en een familielid van de werkgever als verwekkers genoemd. Bedacht moet overigens worden dat in voorkomende gevallen het verdonkeremanen van een kind door het samenwerken van mijnheer en zijn meid met veel minder risico's kon geschieden.

3. BERECHTING VAN KINDERMOORD, ELDERS IN DE REPUBLIEK

Ook andere rechterlijke archieven dan die van Amsterdam bieden, dank zij thans eveneens nog lopend onderzoek⁴⁵, enige informatie. Het betreft de jurisdicties van Zierikzee, Heerlen, Twente, Waterland, Wassenaar-Zuidwijk en het hof van Holland. Het aantal zaken komt evenwel in geen van de achttiende-eeuwse archieven van deze rechtskringen boven de vijf uit, zodat daarin weinig lijn en ontwikkeling is te ontdekken.

42. Zie noot 35.

43. RA 379, 73 vo; RA 380, 143 vo.

44. Vergelijk Flandrin, *Les amours paysannes*, 217 vlg.; McBride, *The Domestic Revolution*, 102; Langer, 'Infanticide', 357; Malcomson, 'Infanticide', 202 vlg.

45. Voor dit onderzoek is subsidie ontvangen (1975-1977) van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek. Publicatie van resultaten wordt voorbereid door een groep bestaande uit H. A. Diederiks, S. Faber, A. H. Huussen, G. Oosterhof, P. C. Spierenburg en J. R. A. Verwoerd.

De rechtspraak van het hof van Friesland moet apart worden genoemd. De ge-centraliseerde Friese strafrechtspleging heeft tussen 1529 en 1811 een kleine honderd uitspraken in kindermoordzaken opgeleverd. Deze alleen al door zijn lengte unieke reeks⁴⁶ biedt de mogelijkheid eventuele ontwikkelingen over een lange periode gade te slaan. Ook het aantal is, voor Nederlandse verhoudingen tenminste, van betekenis: vijftig zaken hebben zich in onze periode van onderzoek, de achttiende eeuw, afgespeeld. Toch is een volledige vergelijking met de Amsterdamse zaken op dit moment nog onmogelijk, zolang namelijk nog niet de bij de vonnissen behorende dossiers zijn bestudeerd. Die kunnen met name licht werpen op verhoren, getuigenverklaringen en eventueel gebruik van de pijnbank. Wel zijn al dadelijk enkele overeenkomsten en verschillen duidelijk zichtbaar. Zo waren bijvoorbeeld ook in Friesland de dienstmeiden in de meerderheid, zij het niet zo overheersend als in Amsterdam. Ook in Friesland viel het vonnis aan het eind van de achttiende eeuw in de regel lichter uit.

Een opvallend verschil is dat in de Friese zaken nogal eens medeplichtigen terechtstonden - hetzelfde kan men opmerken in de niet-Amsterdamse zaken die hierboven zijn genoemd -, bijvoorbeeld de moeder van de kraamvrouw, een ander familielid, of de man met wie de hoofddaderes samenleefde. Dit past in het beeld dat men uit het tot nu toe geschetste heeft kunnen opmaken. In de grote stad stonden de betrokken vrouwen betrekkelijk alleen, op het platteland functioneerden zij vaker als lid van een gemeenschap. In positieve zin kon dat betekenen dat zij mensen om zich heen hadden op wie zij een beroep konden doen. Het tegendeel zal zich ook hebben voorgedaan: sociale controle, argusogen die naar tekenen van zwangerschap speurden, jaloezie en verklikkerij. Wat waren de consequenties? Van een aantal vrouwen is bekend dat zij zwanger zijn geworden in de tijd dat zij nog 'thuis', dat wil zeggen in de plaats of streek waar ze geboren of opgegroeid waren, woonden. Op zeker moment trokken ze naar de grote stad, waar zij hoopten een oplossing te vinden. Kortom zij zochten de anonimiteit⁴⁷. Daar staat tegenover dat juist ook het platteland in bepaalde gevallen als het ware een gunstige voedingsbodem voor kindermoord moet hebben gevormd, bijvoorbeeld door de eerder genoemde vertrouwensrelaties. Ook bood het ruimere mogelijkheden tot geheimhouden en verbergen. Het werk speelde zich vaak buiten af. Een bevalling kon gemakkelijker in het geheim plaatsvinden en sporen waren eenvoudiger uit te wissen⁴⁸. Toch zullen ook in de stad solidariteit en gelegenheid niet volledig heb-

46. Deze gegevens zijn verzameld door mevr. D. Hempenius-Van Dijk. Zij was zo vriendelijk mij haar aantekeningen ter beschikking te stellen.

47. Langer, 'Infanticide', 357.

48. Malcomson, 'Infanticide', 196.

KINDERMOORD IN DE ACHTTIENDE EEUW TE AMSTERDAM

ben ontbroken⁴⁹. Hiermee zijn we op een terrein beland waar weinig of niets meer te meten valt, maar dat toch een verdere verkenningstocht waard is.

4. FREQUENTIE, *dark number*, ACHTERGRONDEN, SAMENHANGEN

Abortus en kindermoord behoren tot op de dag van vandaag tot de bekendste voorbeelden van delicten, die door een hoog *dark number* worden gekenmerkt.

TABEL A

Aantallen kindermoordzaken, dode 'eerstgeborenen' en vondelingen, per jaar (gemiddeld over vijfjarige perioden). Amsterdam 1691-1810⁵⁰

	I	II	III	IV
	kindermoord- processen	dode 'eerst- geborenen' in de schouwregisters	dode 'eerst- geborenen' in de haal- doden-boeken	vondelingen
1691-1695		(3.7)		16.0
1696-1700		3.4		25.0
1701-1705		2.8		21.0
J706-1710		0.8		24.4
1711-1715		3.2		19.4
1716-1720		3.8		17.2
1721-1725		7.4		15.4
1726-1730		(6.0)		21.2
(1731-1750)	(0.5)			(20.0)
1751-1755	0.2	(5.2)		21.0
1756-1760	0.2	5.0		14.6
1761-1765	0	7.4		17.2
1766-1770	0.4	11.0		21.6
1771-1775	0	9.2		60.0
1776-1780	0.6	7.6	(16.3)	105
1781-1785	0.2	5.4	17.0	217
1786-1790	0.2	1.8	25.0	374
1791-1795		0.2	22.8	389
1796-1800		2.0	27.4	386
1801-1805		1.6	43.2	404
1806-1810		1.8	93.4	541

49. Te oordelen naar de aan het daglicht gekomen zaken, speelde eerder het toeval een rol in verband met de ontdekking dan de hoge aanbrenghpremie, uitgelooft door de Amsterdamse overheid. Vgl. Leonie van Nierop, 'De keuren tegen 'het ombrengen van jong-gebore kinderen' in de zeventiende en achttiende eeuw', *Maandblad Amstelodamum*, XLVI (1959) 154 vlg.

50. De tussen haakjes geplaatste getallen zijn gemiddelden over andere perioden dan van vijf jaar.

Het is echter mogelijk voor wat het achttiende-eeuwse Amsterdam betreft een tipje van de sluier, van het doodskleed zo men wil, op te lichten, en wel aan de hand van de cijfers, vermeld in tabel A.

De kindermoordzaken uit kolom I van tabel A zijn besproken in § 2 van deze bijdrage. Over de jaren voor 1730 en na 1790 bestaat wat minder zekerheid, maar grote afwijkingen behoeven zoals eerder gezegd, zeker niet te worden verwacht. De aantallen zijn zo laag dat ze op zich geen tabel of ander gereken waard zijn. Vanwege de contrastwerking met de andere cijfers is er toch een plaatsje voor ingeruimd. Alleen al de bestudering van dit betrekkelijk kleine aantal zaken doet duidelijk zien dat veel bedekt is gebleven. Een 'pregnant' voorbeeld ter illustratie: de werkgeefster van Anna Schut (een Zweedse) sliep in een bedstede recht onder die van haar meid. Zij werd gewekt en gealarmeerd door naar beneden sijpelend vruchtwater⁵¹.

Andere cijfers uit tabel A bevestigen dat arrestatie van een verdachte voor een deel van het toeval afhankelijk was. In kolom II staan de aantallen dode pasgeboren babies ('eerstgeborenen')⁵², op wie blijkens de schouwregisters⁵³ een lijkschouwing is verricht. Daaronder treffen we niet alleen de slachtoffers van de weinige kindermoordenaresses weer aan, maar ook een naar verhouding veel groter aantal dode 'eerstgeborenen' dat in anonimiteit bleef gehuld. Veel van deze lijkjes waren uit grachten en openbare secreten gehaald. Soms was zozeer sprake van ontbinding dat de longenproef niet kon worden uitgevoerd. Was dat wel het geval, dan werd in negen van de tien gevallen geconstateerd dat het kind moest hebben geademd. Het ging hier met andere woorden in de regel niet om doodgeboren kinderen. Het contrast tussen de kolommen I en II spreekt voor zich. Na het piekje omstreeks 1770 zien we een neergaande lijn in de schouwregisters. Men moet weliswaar vanwege de kleine aantallen met een grote toevalfactor rekening houden. Desondanks dacht ik aanvankelijk aan de mogelijkheid dat aan het eind van de achttiende eeuw de frequentie van kindermoord zou zijn teruggelopen, hetgeen in verband zou kunnen worden gebracht met de tegelijkertijd optredende, zeer opvallende, toeneming van het aantal te vondeling gelegde kinderen. Zie kolom IV van tabel A⁵⁴. Maar zo eenvoudig is het toch niet.

51. RA 402, 49 vo.

52. Zie voor de betekenis (verschuiving) van 'eerstgeborene': Camper, *Verhandeling*, 1; S.M.V.D., *Het belang der maatschappye*, 16; *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, III 2e stuk (1916) kol. 3926, 3927.

53. Zie noot 16.

54. W. F. H. Oldewelt, 'Het aantal bedelaars, vondelingen en gevangenen te Amsterdam in tijden van welvaart en crisis', *Jaarboek Amstelodamum XXXIX* (1942) 25-27, 29-34; N.S. Calisch, *Liefdadigheid te Amsterdam ...* (Amsterdam, 1851) 58 vlg., 88 vlg. De cijferreeksen die beide auteurs geven overlappen elkaar. Voorzover dat het geval is, zijn de aantallen die zij opgeven niet steeds identiek. De verschillen zijn echter betrekkelijk gering. De aantallen in kolom IV van tabel A zijn deels ontleend aan Oldewelt (1691-1750), deels aan Calisch (1751-1810).

Dat blijkt uit een in een later stadium van het onderzoek ontdekte bron, de zogenaamde haaldoden-boeken⁵⁵. Dat zijn registers, waarin personen werden genoteerd, die (mogelijk) onder min of meer verdachte omstandigheden het leven hadden verloren, en van wie daarom de stoffelijke overschotten op uiterlijke tekenen van geweld en dergelijke werden onderzocht⁵⁶. Uit deze registers zijn de grote aantallen dode 'eerstgeborenen' in kolom III geteld. Het is opmerkelijk dat de reeksen, gehaald uit de schouwregisters en de haaldoden-boeken, zo divergent zijn. Ook nu echter is een snel oordeel niet gerechtvaardigd. Sommige lijkjes in de haaldoden-boeken waren uit het water gehaald of ergens anders gevonden. Slechts zelden vindt men dan de notitie dat een uitgebreide lijkschouwing door gerechtelijke geneeskundigen werd uitgevoerd. Dit gebeurde met name als een verdachte was gearresteerd. Alleen in zoverre lopen schouwregisters en haaldoden-boeken parallel. Andere lijkjes uit de haaldoden-boeken waren niet zonder meer weggegooid, maar in een spanen doos, een mandje of zwart kistje op een der Amsterdamse kerkhoven neergelegd. Gezien deze gedeelتهjke lijkbezorging zou men allereerst aan doodgeboren kinderen mogen denken. Maar waarom die geheimzinnigheid? Dat men deze laatste vondsten aldus registreerde, bewijst dat ook de vinders deze gang van zaken niet als volstrekt regulier beschouwden. Toch beperkte men zich tot een 'oppervlakkig' onderzoek. Het wantrouwen was bij deze categorie niet zo groot dat men de longenproef wilde toepassen. Of (het tegendeel): liet men die na, omdat met de bij voorbaat te verwachten uitslag toch niets kon worden uitgericht, aangenomen dat geen verdenking tegen iemand bestond? Ook met betrekking tot de op kerkhoven gevonden kinderen paste men een voorselectie toe. Veelvuldig wordt genoteerd: 'niets aan te zien', dat wil zeggen geen uiterlijke tekenen van een gewelddadige doodsoorzaak te zien. Hiermee is de mogelijkheid van kindermoord bepaald niet uitgesloten. Wat hier ook van zij, de haaldoden-boeken geven géén aanleiding aan te nemen dat kindermoord omstreeks 1800 aan het wegebben was.

Het bekende topje van de ijsberg wordt door de cijfers van tabel A wat groter. Toch blijft het meeste onder de waterspiegel. Het toeval speelde niet alleen een rol bij de ontdekking van een verdachte⁵⁷, maar ook bij het letterlijk of figuurlijk boven water komen van slachtoffers. Zo werden bij reiniging van grachten soms met stenen en dergelijke verzwaarde kinderlijkjes aangetroffen...⁵⁸. Al met al

55. Gemeentelijke archiefdienst Amsterdam (GAA), Doop-, trouw- en begraafboeken (DTB) 1271-1273.

56. P. C. Jansen, 'Armoede in Amsterdam aan het eind van de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXVIII (1975) 621 vlg., spreekt ten onrechte alleen van 'in het water gevonden kinderen'; I. H. van Eeghen, 'Doop-, trouw- en begraafboeken te Amsterdam van voor de invoering van de burgerlijke stand', *Nederlands Archievenblad*, LII (1947/1948) 33, omschrijft 'haaldoden' als 'overledenen, waarop een lijkschouwing was verricht'. Dit is alleen juist indien men onder 'lijkschouwing' meer verstaat dan datgene wat men in de Schouwregisters geregistreerd vindt.

57. Noot 51. Vgl. Malcomson, 'Infanticide', 195 vlg.

58. Bijvoorbeeld GAA, DTB 1272, 28 april 1805; *ibidem*, 13 juli 1804; *ibidem* 1271, 5 mei 1785.

onzekerheden te over. Er valt nu eenmaal per definitie aan een *dark number* niet veel te berekenen. Op gevaar af in speculaties te verzanden zal ik tenslotte toch enkele van die duistere factoren en aspecten, waarvan er enkele reeds zijn aangeroerd, aangeven om zodoende nog even de schijnwerper te richten op de achtergronden van het verschijnsel kindermoord.

De beweegredenen en drijfveren van de kindermoordenares zijn, zo kan men overal lezen⁵⁹, aldus samen te vatten: vrees voor schande en streven naar zelfbehoud. Men kan zich afvragen of het eerste motief ooit zelfstandige betekenis heeft gehad. In de Amsterdamse gevallen waren, voorzover uit de verhoren iets van opinies en motieven blijkt, de vrees voor ontslag en daarmee voor huisvestingsproblemen, honger en armoede doorslaggevend. Er bestaat helaas geen uitvoerige studie over de plaats en de rechtspositie van het huishoudelijk personeel in het Amsterdam van de achttiende eeuw⁶⁰, die meer achtergrondinformatie zou kunnen verschaffen.

Hoe kwam het dat vooral of zelfs vrijwel alleen dienstmeiden tegen de lamp liepen?⁶¹ Men mag toch aannemen dat ook in andere beroepsgroepen buiten- en voorrechtelijke 'vleselijke conversatie' plaatsvond en ongewenste zwangerschappen ontstonden? Welke praktijken bestonden in de wereld der prostitutie? Dienstmeiden hadden slechts beperkte mogelijkheden. Te vondeling leggen, uitbesteden, alleen fysiek gezien al moeilijk, waren slechts te realiseren als het mogelijk was een kind in leven te laten, zonder dat de werkgever dat te weten kwam. Daar kwam bij dat veel dienstmeiden, immers veelal uit de 'provincie' afkomstig, in verhouding minder sociale contacten konden leggen, ook al vanwege het spiedend oog van mevrouw die voortdurend bang was dat zij bestolen zou worden. Ook de mogelijkheid een abortus te verkrijgen lag daardoor misschien buiten bereik. Men kan echter ook in een andere richting denken: niet de frequentie van kindermoord was onder dienstmeiden hoger, maar de kans dat zij gepakt werden.

De samenhang met het te vondeling leggen ligt voor de hand en werd ook door tijdgenoten gezien. Die samenhang bestaat vanzelfsprekend in gemeenschappelijke oorzaken: armoede en honger, of de beduchtheid daarvoor; maar ... was er meer? Anders gezegd: is de achttiende-eeuwse hoop kindermoord te beteugelen door het bouwen van vondelingtehuizen in vervulling gegaan⁶²? De scepsis daarover⁶³ wordt door de Amsterdamse gegevens niet weggenomen.

59. Bijvoorbeeld William Adrian Bonger, *Criminality and Economic Conditions* (Boston, 1916) 644; Hufton, *The Poor*, 320, 350.

60. Vergelijk McBride, *The Domestic Revolution*.

61. Vergelijk *ibidem*, 106; Malcomson, 'Infanticide', 192, 195, 202; Hufton, *The Poor*, 350; Wächtershäuser, *Das Verbrechen des Kindesmordes*, 122 vlg.

62. Lorence, 'Parents and Children', 10 vlg.; Camper, *Verhandeling, passim; Idem., Gedagten*, 6 vlg.; George, *London Life*, 55; I. H. van Eeghen, 'Vondelingen', *Maandblad Amstelodamum*, XLIII (1956) 130 (in verband met aantekeningen J. B. Bicker).

63. Zie noot 8.

Bij kindermoord en te vondeling leggen pleegt men vooral te denken aan onwettige kinderen. In die visie passen enerzijds de hoge aantallen vondelingen en dood gevonden kinderen⁶⁴ en anderzijds de voor vele plaatsen en streken geconstateerde grote toeneming van het totale aantal onwettige kinderen, die eveneens kenmerkend was voor de decennia omstreeks 1800⁶⁵. Toch is ook de gedachte geopperd dat de grote schare vondelingen, die heel Europa in die periode te zien kreeg, voor een deel bestond uit wettige kinderen, kinderen dus die door een gehuwd paar, al dan niet na rijp beraad, op een stoep of bij de poort van het gasthuis waren gedeponeerd⁶⁶. Zou dit wellicht ook voor kindermoord opgaan⁶⁷? Was dat delict altijd een uiting van paniek van alleenstaande, hulpeloze vrouwen? Wie zouden al die kistjes, met dode babies erin (haaldoden-boeken) naar begraafplaatsen hebben gebracht? Misschien toch ook enkele verwekkers die geen vader wilden worden? Voor deze en dergelijke vragen zal de formele grens die 1811 vormt⁶⁸ overschreden moeten worden. De grotere verscheidenheid van bronnenmateriaal en literatuur die de negentiende eeuw te bieden heeft⁶⁹, zal hopelijk hier en daar tot meer inzicht leiden.

Wat is de waarde van een mensenleven? Die vraag werd ook in de achttiende eeuw gesteld, bijvoorbeeld in de eerder genoemde discussie tussen Camper en Sterk. Zij trachtten zelfs een waardeverhouding te berekenen tussen het leven van een zelfmoordenaar, het leven van een pasgeborene en dat van een kindermoordenaar, met als criterium het nog voor de maatschappij te verwachten nut van elk van deze levens, gesteld althans dat daaraan niet op onnatuurlijke wijze (door eigen hand, moederhand of beulhand) een einde zou komen⁷⁰. Maar wat was een mensenle-

64. Hufton, *The Poor*, 332 vlg.; Jansen, 'Armoede in Amsterdam', 621 vlg. Zie ook noot 54.

65. McBride, *The Domestic Revolution*, 102; D. J. Noordam, 'Ongehuwde moeders en onwettige kinderen in Maassluis', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, IX (1977) 165-178.

66. Jean-Claude Peyronnet, *Recherches sur les enfants trouvés de l'hôpital général de Limoges au XVIIIe siècle* (zie Edward Shorter, Bespreking van *Slaughter of the Innocents: A Study of the Battered Child Phenomenon* door David Bakan, *History of Childhood Quarterly*, I (1973) 179).

67. Vergelijk Richard C. Trexler, 'Infanticide in Florence: New Sources and First Results', *History of Childhood Quarterly*, I (1973) 98 vlg.; Barbara A. Kellum, 'Infanticide in England in the Later Middle Ages', *ibidem*, 370; Malcomson, 'Infanticide', 206 vlg.; Jonkers, *Beschouwingen*, 54 vlg.

68. Diederiks, 'Strafrecht en strafrechtspraktijk', 101.

69. (Ook) in de negentiende en het begin van onze eeuw verschenen alleen al een groot aantal Nederlandse juridische proefschriften over het onderwerp. Op dit moment zijn te vermelden: F. A. van Rhemen, *De Crimine infanticidii* (Lugdunum Batavorum, 1833); J. Gockinga, jr., *De caede infantis recens nati* (Groningen, 1844); Diederik de Feyfer, *Verhandeling over den kindermoord* (Utrecht, 1866); Alphonse Fernande Ockerse, *Kindermoord en kinderdoodslag* (Nijmegen, 1891; diss. Utrecht); Thijs Klaas Dorama, *Het dooden van een kind en van de vrucht eener vrouw, naar het wetboek van strafrecht* (Sneek, 1891; diss. univ. van Amsterdam); G. van Dijck, *Eenige beschouwingen over het misdrijf van kindermoord* (Groningen, 1908); Jan Verdam, *Kinderdoodslag en kindermoord* (Art. 290-292 WvS) (Amsterdam, VU, 1909).

70. Camper, *Verhandeling*, 12 vlg.; S.M.V.D., *Het belang der maatschappye*, eerste brief; Camper, *Gedachten*, 6 vlg.

S. FABER

ven waard in de ogen van hen die dat zo concreet en rechtstreeks in handen hadden? Hun opinie daaromtrent zal toch voor een deel gevormd zijn door wat zij om zich heen zagen: onder andere de zeer hoge kindersterfte in het eerste levensjaar? En een ander aspect: welke raad en bijstand werd door moeders die zelf kindermoord hadden gepleegd maar buiten schot waren gebleven, gegeven aan dochters, wier bevalling aanstaande, begonnen of achter de rug was, of aan die, welke reeds zwanger, naar de stad vertrokken?

Het is te hopen dat het strafrechtshistorische onderzoek in de komende jaren een goede synthese tot stand zal weten te brengen tussen het eigensoortige onderzoek dat voor de benadering van vragen als hierboven gesteld nodig is, en het meer kwantitatief gerichte onderzoek naar de strafrechtstoepassing dat al een aardig eind op weg is.

Jurisprudentie en bureaucratie: het Hof van Friesland en zijn criminele rechtspraak in de achttiende eeuw *

A.H. HUUSSEN JR.

INLEIDING

Dat een rechtsprekend overheidscollege en zijn besluitvorming met 'bureaucratie' in verband worden gebracht, lijkt misschien niet zo vreemd. Een oppervlakkige oriëntering in de recente literatuur over bureaucratie en bureaucrativering leert echter al, dat het hier om een weinig modieus thema gaat. Albrow, die een onderzoek heeft gedaan naar ontstaan en woordgeschiedenis van het begrip bureaucratie, wijst erop dat 'bureaucratie' soms bestuurlijke efficiency lijkt te betekenen, in andere gevallen echter juist het tegenovergestelde.

Het kan eenvoudig een synoniem zijn voor bestuursapparaat of een complex begrip, dat de specifieke kenmerken van moderne organisatiestructuren samenvat. Het kan betrekking hebben op 'de' ambtenaren of op ambtelijke routines¹.

In dit opstel zal ik 'bureaucratie' hanteren in een losse zin: als een bestuursapparaat van benoemde ambtenaren².

Zij die zich met de historische dimensie van bureaucratie of met het bureaucratiseringsproces hebben bezig gehouden, hebben veelal het rechtsprekende aspect van de uitvoerende macht ter zijde gelaten - soms met pijn in het hart en vergezeld van excuses³, maar meestal stilzwijgend. Dat is ook niet zo vreemd. Terecht heeft

* Uitvoeriger versie van een voordracht gehouden tijdens het congres 'Misdad en Straf' van het Nederlands Historisch Genootschap, 4 en 5 november 1977, Utrecht en Amersfoort. Gaarne dank ik allen die mij bij het onderzoek voor dit artikel behulpzaam zijn geweest. Met name mrs. G. H. D. Bavelaar en R. Doop, drs. H. P. van Est, mevrouw mr. B. S. Hempenius-van Dijk en drs. O. Vries. Beide laatsten hebben mij zeer verplicht door het geven van kritisch commentaar bij het manuscript van dit opstel.

1. M. Albrow, *Bureaucracy* (Londen, 1970); ik gebruikte de Nederlandse versie: *Bureaucratie, een begripsanalyse*, in- en uitgeleid door A. van Braam (Rotterdam-Antwerpen, 1971) 6, vgl. ook 93.

2. Evenzo: A. van Braam, *Ambtenaren en bureaucratie in Nederland* (dissertatie Utrecht; 's-Gravenhage, 1957) 13 en 64-65.

3. Ch. Tilly, 'Reflections on the History of European State-Making', *idem*, ed., *The Formation of National States in Western Europe* (Princeton, 1975) 6 en 49.